

Chapter - 2

૫૨

પ્રકરણ : ૨

ભજનસ્વરૂપની સૂચિકા - ૧

"સોહમ્" શબ્દ એ ભજનસ્વરૂપનો પ્રાણ છે, જાણે એની ધ્રુવ-ટોચ છે! સબ્દબ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરાવાનર નાદ એટલે જ સોહમ્. પ્રાણવાન પુરુષની પ્રજ્ઞા જાગૃત થતાં એ સોહમનો જ નાદ જપે છે. એ નાદમાં આ વિશ્વ - અણુ - પિંડ - પ્રજ્ઞાંડ સર્વ એકરૂપ, એકરંગે, એકભોતિ, એકસ્થિતિ, એક નિરાકાર તત્ત્વરૂપ બની રહે છે. આત્મા, પ્રજ્ઞાંડના ચૈતન્ય સાથે અભેદ અનુભવે છે, પરમાત્મામાં પોતાનો લય કરે છે. ભજન આ અભેદ અનુભૂતિની વાણી છે, હૃદયની ઉર્મિનો જાણે ધનીભૂત ઉદ્દેશ છે. ઇશ્વરશ્રુતિ ક્યાં છે તેનું મૂર્તિમત રૂપ ભજનમાં - કોઠિયાં કરતું હોય એમ લાગે છે. સંતોની હૃદયગુણ માંથી પ્રગટેલી પ્રત્યેક ભજનપંક્તિમાં મન-હૃદય અને આત્માનું સામંજસ્ય નજરે પડે છે. ભક્ત જ્ઞાનની ધરતી પર ભજન દ્વારા જ્ઞાનની વાવણી કરે છે. ભજન એટલે પરમતત્ત્વ સાથે અભેદનું પ્રકટીકરણ, વિશ્વ સાથે તદ્દુપતા. ભજનની ભાવશૃંગિ કોઈ અમુક જ રૂપને ભજતી નાથી. વિરાટ વિશ્વની સમુન્નત, હીર્ણ, પ્રાણવંત એકરૂપતાને ભજન વાણી વાપે છે. એ વાણી જ્ઞાનદમયી છે ને એથી એક ચિન્મય સૌંદર્યનું પ્રકટીકરણ ભજન દ્વારા સધાય છે, જેમાં પ્રકૃતિ અને પુરુષના મહૈતની સહજ લીલા કાવ્યરૂપે વિલસી રહે છે. સાક્ષાત્કારના જ્ઞાનની રમણા ને રટણા સત્ય, શિવ ને શુંદર રૂપો ભજનની વાણીમાં જન્માલ્યા કરતી હોય છે. ભજન આથી જ ભક્તહૃદયની આત્મસરગમ છે.

ભજનમાં તો પ્રભુની લીલાનું જ્ઞાન છે એ સાચું, પણ
 માત્ર પ્રભુની જ લીલાના જ્ઞાનમાં ભજન પરિણમી શકે નથી.
 પરમાત્માની આ પ્રજ્ઞાકવ્યાપી સત્લીલા ન્યાય નજરે પડે એ સર્વ
 સર્વોત્તમો ને પદાર્થોમાં પ્રધ્યાન સ્વરૂપ કરવી એ પણ ભજનને અસિદ્ધિ છે. એ
સર્વ સુષ્ટિની લીલાનો આભાર લઈને ભક્તિમાં રહેલો કવિ પ્રવીણો
 ને દેહદોષી પોતાનું કથાયત્વ રેલાવે છે. પ્રો. બ. ક. ઠાકોરના
 મંતવ્ય પ્રમાણે ઉત્તમોત્તમ કવિતા એ ત્રીજા નેત્રની પ્રસાદી છે. એ
 કયમ ભજન માટે જોઈ શકાય છે. ભક્ત-કવિ પાસે જાણું ત્રીજું નેત્ર છે,
 જેનાથી આ વિશ્વનું સમૂહ ને સૂક્ષ્મ જ્ઞાન એ પામે છે અને અનુભૂતિને
 વાણીમાં ગવતારે છે. વેદો અને ઉપનિષદો આ ત્રીજા લોચનની
 અનુભૂતિરૂપી સ્વર્ણ આર્ત વાણી છે. કવિતા એટલે આત્માની કલા,
 જેમાં ભક્તિવતી મનોહર અનુભૂતિ તો ભજન જ જ-માવે છે. વાણી
 માત્ર સાધન છે, એક અનિવાર્ય માધ્યમ છે. જેમાં પ્રસ્તુત તો છે
 અનુભૂતિની ચેલનાનું જ્ઞાન. જ્ઞાનની હોરીઓ ને હુમરીઓની મહેફીલો
 જામે છે ભજનની સુષ્ટિમાં.

પ્રભુની આ સુષ્ટિની મંગલતાનું જ માત્ર ભક્ત જ્ઞાન કરે
 છે એનું નથી; જેમાં ન્યાય વિશ્વાસ છે, ન્યાય ચળવળ સંહારની
 અને અનુભૂતિ કથા છે, એવા ભાવો પણ ભજનની સુષ્ટિમાં ગવાયા
 છે. એટલે એ ભજનસુષ્ટિમાં જોયેર સર્વ ઉન્નિદ્યોષી જોયેર
 બની રહે છે.

૧. ઓડસા વાલિત્યે પુરુષઃ સોડસાવણ્મ । -ચતુર્વેદ...

જ્ઞાન, શક્તિ અને કર્મની મીમંસાયા સજન રત છે, ત્યાં પણ
તેમાં ઉર્મિતત્ત્વ તો છે જ. જે ઉર્મિ નિષ્પ્રાણ નથી. માયી સજન
સ્વારૂપની બાની જે પ્રાણવાન પુરુષની માત્મબોલિ છે. સંસ્કૃત
સાહિત્યનાં સ્તોત્રો ને સ્તવોનો નૂતન ભારતીય સાપ્તાઓમાં
લોકપ્રિય રૂપાંતર જે સજન. બોધ અને જૈન ધર્મનાં ઉપાસનાં બીતોને
પણ જે જ રીતે સજનો જ કહી શકાય.

સંસ્કૃતમાં સ્તોત્રત્રય પચક, અષ્ટક, દશક, ચતુષ્કાંડિની રચના
જે સજનનું પૂર્વરૂપ કહી શકાય. આ સ્તોત્ર-કાવ્યોને ધાર્મિક સંપ્રદાયો
ને પશોમે પોતાના ગણ્યા છે.

જૈન ને બોધ ધર્મના અનુયાયીઓએ ^{૨.} સ્તોત્રોની બીક રચનાઓ

કરી છે. જૈન સ્તોત્રોમાં ઉચ્ચકોટિના ગણી શકાય તેવાં,
- વાહિરાજ કૃત "ત્રેકીભાવસ્તોત્ર", ચોમપ્રભુનું "સૂક્તિયુક્તાવલી",
જમ્બુવર્ણનું "જિનચતક", બોધધર્મનાં સ્તોત્રોમાં ગાયાર્થ નાગાર્જુનનું
"ચતુઃસ્તવ" ગણીતું છે. તેમજ સંસ્કૃતમાં "નિરોપચ્ચસ્તવ" અને
"અચિંત્યસ્તવ" પણ લખ્યું છે. ઉપરાંત બોધ, માતૃચેટ : ૧૦૦ઠી: સ: નું
"ચતુઃચતક" ને "અધ્યર્થચતક" જે તિબેટની ભાષામાં અનુવાદ થયા
હોવાથી મળે છે.

ઈ. સ. ૫૦૦માં જૈનકવિ ચિદ્ધસેન દિવાકરે -

"કલ્યાણ-મંદિર-સ્તોત્ર"માં જૈન-તીર્થંકરોની સ્તુતિ કરી હતી.

૨. જુઓ આ મહા નિર્ણયનો બંક: ૨ પ્રકરણ ૧.. જેમાં ચર્ચાગીતો વિશે
ચર્ચા છે.

રાજા હર્ષ : ૭૦૦ ઇ. આસપાસ: બૌદ્ધધર્મ સંબંધી "સુપ્રસાતસ્તોત્ર"ની અને "અષ્ટમહાશ્રીચૈત્યસ્તોત્ર"ની રચના કરી હતી. આ જ હર્ષના સમયમાં બાણ ભટ્ટે સમવતી ચંડીની સ્તુતી કરતું "ચંડીચતક" રચ્યું હતું. બાણના સમકાલીન મનાતા કવિ મયૂર ભટ્ટનું "સૂર્યચતક" પણ જાણીતું છે. આ સમયમાં ચાનતુર્થે : ઇ. સ. ૭૦૦: "સકતામરસ્તોત્ર" પણ રચ્યું હતું. મદ્રૈલવાદી દાર્શનિક માલે શંકરાચાર્યના નામે તો અનેક સ્તોત્રો મળે છે. આ સ્તોત્રોમાં, "મન્નપૂર્ણાષ્ટક", "મન્નપૂર્ણાષ્ટક" "કનકધારાસ્તવ" "દક્ષિણામૂર્તિ-અષ્ટક" "રામભુજંગસ્તોત્ર" "લક્ષ્મીનૃસિંહસ્તોત્ર", "વિષ્ણુપાદાદિકે ચાન્નુવર્ણન" "શિવભુજંગસ્તોત્ર" "શિવાનંદલહરી" અને "સૌંદર્યલહરી" ઉલ્લેખનીય છે.

સાતમી સદાબ્દીની આસપાસ કેરલના રાજા કુલશેખરનું પ્રસાદમધુર શૈલીનું "કુન્દમાલા" પણ અહીં ઉલ્લેખનીય છે. કાશ્મીરી કવિ પુષ્પદનનું "મહિમ્નસ્તોત્ર" પણ એટલું જ સુંદર છે. જે નવમી સદાબ્દીની રચના છે. રત્નાકરનું : ૮મી સદી: "વક્રોક્તિપથાશિકા", કાશ્મીરના રાજા અર્ધવીરમાર્જિત : નવમી સદી: માગ્રિત કવિ ને દ્વન્ડ્યાલોકકાર જાનંદવર્ધનનું "દેવીચતક", અભિનવગુપ્તના ગુરુ ઉત્પલદેવનું : ૧૦મી સદી: "સ્તોત્રાવલિ", રામાનુજના ગુરુ ચામુનાચાર્ય: ૧૦મી સદી: નું "ચતુઃશ્લોકી" કે "સ્તોત્રરત્ન", રામાનુજાચાર્યના ગદ્યરૂપ નામે ઓળખાતા ત્રણ ગીત-કાવ્યો "શરણાગતિગદ્ય", "વૈકુંઠગદ્ય" અને "શ્રીરંગગદ્ય" પણ અહીં સ્મરવા યોગ્ય છે. રામાનુજના ચિહ્ન શ્રીવલ્સાદે : ૧૧મી સદી: પંચસ્તવ નામથી "શ્રીસ્તવ" "અમિતાનુષસ્તવ", "વરદરાજસ્તવ" "સુંદરચાહુસ્તવ" અને

"વૈકુંઠસ્તવ" જેવા સ્તોત્રોત્તમોનું નિર્માણ કર્યું છે. શ્રીવત્સાકિના પુત્ર પરાશર ભટ્ટે : ૧૧મી સદી : માં સ્તુતિઓ લખ્યા છે જેમાં

"શ્રીરંગરાજસ્તવ" અને "શ્રીગુણરત્નકોશ" વધિક પ્રસિધ્ધિ પામ્યા છે.

જયદેવનું "ગીતગોવિંદ" ને સ્તુતિશૈલીનું "ગંગાસ્તવ" ૧૨મી સદીના બિલ્વમંગલ કે કૃષ્ણલીલાશુકનું "કૃષ્ણકણ્ઠમૃત", વેદાન્તદેસિકનું : ઇ. સ. ૧૬૩૬૮ - ૧૩૬૯ : "પાદુકાસહસ્ર", "નરુડનંડક" "રઘુવીરગદ" જેવી રચનાઓએ સ્તોત્રપરક ગીતકાવ્યોની પરંપરાના વિકાસમાં મહત્વનો ફાળો આપ્યો છે. વેદાન્તદેસિકનું પ્રાકૃત ભાષામાં રચાયેલું "અમૃતસતક" પણ નોંધપાત્ર છે.

આ સ્તોત્રસાહિત્યની પરંપરા હજી પણ ચાલતી વધે છે ને જેમાં કાવિબાણી અપ્પયદિસિત : ઇ. સ. ૧૫૫૪ જન્મ : નું "વરદરાજસ્તવ", કેરલના નારાયણભટ્ટનું "નારાયણીયમ : ઇ. સ. ૧૫૮૫ રચના : અને મધુસૂદન સરસ્વતી : ઇ. સ. ૧૬૦૦ : નું "માનદમદાકિની" તેમજ કૃષ્ણચૈતન્યના શિષ્ય રૂપગોસ્વામીનું "અર્ધપ્રાર્થના બટક" "મુકુન્દમુક્તાબલિ" આદિ સ્તુતિઓનો ફાળો પણ પ્રસન્ન છે. પડિત કવિ જગન્નાથ : ઇ. સ. ૧૫૬૦-૧૬૬૫ : આસપાસ પણ "સુધાલહરી", "અમૃતલહરી", "લક્ષ્મીલહરી" "કરુણાલહરી" ને "ગંગાલહરી" જેવી ઉચ્ચકોટિની ગ્રંથકૃતિઓ નિર્માણ કરી ગયા છે. ૧૭મી સદીના નીલકંઠ દીસિતે પણ "માનદસાગરસ્તોત્ર" ને "શિવોત્કર્ષમંજરી" આપ્યા છે.

આ પ્રમાણે સંસ્કૃત સ્તોત્ર રચનાઓ પ્રથમ ચતુર્થીથી મંડીને ૧૭મી ચતુર્થી સુધી સતત મદ્યા કરી છે ને એ પછી પણ લગભગ ૧૬મી સદી સુધી એનો રચનાતત્ત્વ લેવાયો છે. આમ ધણી સ્વતંત્ર મહાનિર્બંધો થઈ ચકે એટલું બધું સ્તોત્ર સાહિત્ય સંસ્કૃતમાં છે. એટલે એનો ગહી માત્ર ગણડતો ઉલ્લેખ કરીને ચંતોષ માન્યો છે.

ભજન એ સ્વયંસ્ફુરિત પદ છે. ઉત્તમોત્તમ ભજનોમાં માનવત્વનો તેમજ પૂર્ણતાનો આ દૃષ્ટિકોણ જોઈ ચમકતો હોય છે. ભજનનો ઉદ્દેશ સક્રિયતાવશ્ય ને સાહજિક હોય એ હકીકતને સહનિયા સાધોનો સપ્રદાય સ્પષ્ટ કરે છે. સહનિયા પથમાં બધી યોગસાધના ને ઇશ્વરપ્રાપ્તિના સર્વ માર્ગો સહજસાધ્ય માનવામાં આવે છે. સાચા વૈરાગીને માટે બધું જ સહજ હોય એ સ્વાભાવિક છે. કબીર એની પદાવલીમાં આ "સહજસાધો"નો ઉલ્લેખ અવારનવાર કરે છે. કબીર ઉપર નાયસપ્રદાય-સહનિયાધર્મની સ્પષ્ટ જણાય છે. કેટલાક આ સપ્રદાયને માર્ગ સપ્રદાય કહે છે. "માર્ગ" નામ સૂચક છે. માર્ગનો પોતાને મઠવાસી નથી કહેતા; એ તો પોતાને માર્ગ-પથ ના કરેલા, વિશ્વવ્યાપી માને છે. જ્ઞાનની આરાધના કરવા અને એ જ્ઞાનના પ્રચારને માટે કરેલા બોલા આ માર્ગ સાધુઓ છે. મહાવાન પથમાંથી જ કદાચ આ માર્ગસપ્રદાયનો ઉદ્દગમ હોય.

ઈસ્લામની સ્પષ્ટ તળે આવેલો મનાતો અને એના ઈસ્લામના પ્રચારમાં સહાયક ગણાતા નાય સપ્રદાયની સૌરાષ્ટ્રના સંતો અને સંકતો ઉપર પુષ્કળ સ્પર્શ છે. છતાં એમાં મૂર્તિપૂજાનો વિરોધ નથી કે કેવળ હઠયોગ કે કુકલિનીયોગની સાધના ઉપર જ ભાર મુકાતો નથી. સંત જ્ઞાનેશ્વર પણ નાય સપ્રદાયના ગોરખનાથના શિષ્ય ગલિનિનાથના શિષ્ય હતા. સૌરાષ્ટ્રમાં ગવાતી નાયવાણી કે ગોરખવાણીને મુક્તાયારને કદી મહત્ત્વ નથી આપ્યું. નાતજાતના ભેદ સામે નાયસપ્રદાયે જેમ બળવો પોકારેલો, તેમ સમાનુજના અનુયાયી પથોએ પણ વિરોધ કર્યો છે. મહાપથે - માર્ગપથે અનિષ્ટ ફેલાવ્યું છે, તે છતાં સૌરાષ્ટ્રમાં પ્રણેય પથોનો ત્રિવેણીસંગમ થયો છે, અને એમાંથી નિર્મુળ નિરાકાર સાથે સમુલ્લ સાકારની ઉપાસના સ્થિતિ-માધી પસાર થતા સૌરાષ્ટ્રના સંત-સંકતોએ વેદો અને ઉપનિષદોની

પરપરાપ્રાપ્ત વાણીને પોતાની સહજ લોકવાણીમાં ગા મહે ગામહે પહોંચાડેલ છે, નિરક્ષરોને શર અને ગણરનો બોધ કર્યો છે, મનીતિ અને આચાર સામે પ્રકારો કરીને લોકચંસ્કારમાં સત-ધરમનું જતન કર્યું છે. ૪

ચિંતનધારાની દૈનિકી પ્રવૃત્તિ નામપંખીઓ અને સંતોની વાણીમાં ને સ્વર મળે છે એ મૂલ્ય: જેનું સાધક ચેઇ-દુ, મુનિ રાજચંદ, ચાનંદ, સુપ્રભાચાર્ય માદિ અને બૌદ્ધ સિદ્ધ સરહયા, કા-હયા માદિ-ની વાણીમાં મળે છે. છતાં જૈન, બૌદ્ધ અને શૈવ સાધકો અને મર્મીઓની જે રચનાઓ અપરંપરમાં મળે છે, તે પ્રમાણમાં ઓછી છે, તો પણ ૭મી સતાબ્દીથી ૧૨મી-૧૩મી સતાબ્દી સુધીની ચિંતનધારા અને સાધનાના માર્ગ પર પ્રકાશ પાડવાને માટે યોગ્ય છે. બધાએ બાહ્યાચારોનો વિરોધ અને જપ, તપ, પૂજ, તીર્થ, વર્ણવ્યવસ્થા, અવતારવાદ વગેરે પરંપરાઓનું ખંડન કર્યું. તેઓ મગ્ગાલસુ સાધક હતા. કેટલાક વિદ્વાનોનો મત છે કે વેદવિધિત માર્ગમાં અનાસ્થા રાખવા-નાના લોકો ભારતવર્ષમાં રહેલ છે. આ સાધકોનો મૂળ ઉપદેશ સમાન છે. પરમ સમાધિ, ગુરુ, ચત્વર્ણ, સહનંદ, પ્રજ્ઞાનંદ, ખંડન-મંડન, શાસ્ત્રોની નિસ્શારતા વગેરેનો લગભગ બધાએ ઉલ્લેખ કર્યો છે. જેમની સિદ્ધાંતિ પ્રકટ કરવાની સૈલીમાં પણ સમાનતા મળે છે. કબીર અને મોરખની અલગવાણીની તુલના સિદ્ધોની ઉક્તિઓથી કરી સકાય. બ્રહ્મ, ગાય, વણકર, ચંદ્ર, સૂર્ય, વન-પશુ માદિ રૂપકો સિદ્ધો દ્વારા પ્રયુક્ત રૂપકો છે. ચાના સિવાય અપરંપરમાં "ચાલમ ધમ્મ દોહા" જેવી રચનાઓમાં મૃદસ્થીઓ માટે ઉપદેશ મળે છે. જે હિન્દીમાં કબીર, તુલસી, રહીમ માદિની રચનાઓમાં મળે છે. બિહારી તથા

૪. જુઓ જ્યમલ્લ પરમાર - "વાપણી લોકચંસ્કૃતિ" પૃ. ૧૦૪, ૧૦૫.

મન્ય મધ્યયુગીન કવિઓ મળે છે. તેમની રચનાઓમાં સુભાષિત દ્વારા જે શૃંગારભાવ પ્રકટ થાય છે એની સ્પષ્ટ ધારાનું દર્શન "નાયા સપ્તશતી" "વન્ધ્યગ્ન", હેમચંદ્રે સંકલિત કરેલા દોઢકો ઇત્યાદિમાં થાય છે.^૫ સુંદર ચિંતનાત્મક નાણી નાપયોગિવોના પદોમાં સ્થળે સ્થળે મળે છે: ઉત્ત: ઉઠયા સારન બેઠયા સારન જગત સૂતા । તિન બુવને બિગા ઇના બલ કોઇ નગિરે પૂતા ॥

નાપયોગિવોના મા પદનો ભાવાર્થ દાદના પદમાં છે: -

ઉઠયા સાર બેઠ બિયાર સંભાર જગત સૂતા ।

તીન લોક તૈત વિહારન કહાં નહીં પૂતા ॥^૬

નિર્મુલ્કવાદની જે ધારા કબીર ને એના શિષ્યોમાં વહે છે એમાં મૂળ મહાયાન સંપ્રદાય નેટલા જૂના છે. મહાયાન સંપ્રદાયની એક શાખાને બુદ્ધ જ શૂન્ય છે - એનું અભિપ્રેત છે, જ્યારે બીજાને જાતના તત્ત્વો બાહ્ય: જાત છે; પરંતુ ચિંતને બુદ્ધ જ પાસે છે. પહેલી શાખામાંથી શૂન્યવાદ જનમ્યો, બીજામાંથી વિજ્ઞાનવાદ જનમ્યો. બૌદ્ધ તત્ત્વમીમાંસક નાગાર્જુને શૂન્યની વ્યાખ્યા રજૂ કરતા કહ્યું છે: શું શૂન્ય છે? અશૂન્ય શું છે? - એના મતે તો શૂન્ય કે અશૂન્ય એનું કશું જ નથી.

શૂન્યમિતિ ન વક્તવ્યમ્ અશૂન્યમિતિ વા મેવેત્ ।

ઉભયં નોભયં ચેતિ, પ્રક્ષપ્ત્યર્થં નુ કથ્યતે ॥

૫. સરખાવો: ડૉ. લક્ષ્મીસહસ્ર વાણીય (ડૉ. લક્ષ્મીસાગર વાણીય)

- હિન્દી સાહિત્યકા ઇતિહાસ - પૃ. ૫૨.

૬. સ. શિતિમોહન સેન - "દાદુદયાલ"

—આમ આ શૂન્યવાદ કંઈક મશે અનિર્વચનીયતાવાદનું રૂપ ગ્રહણ કરે છે. મહાયાનકાલીન ભારતમાં શૂન્યવાદ ખૂબ જ પ્રચલિત હતો. શૂન્યનો પોતાને અનુકૂળ મેરો અર્થ વ્યક્તિએ ધરાઈ કર્યો. યોગિનો પણ શૂન્યને જ પરમ સમ્યક માને છે. શરીરમાં પદ્મક્રની સીધી ઊંચે શૂન્યચક્ર કે સહસ્રચક્ર પણ ચાલ્યું છે. સોનીનો આ રીતે શૂન્યચક્રમાં માને છે. પણ મે અર્થ શૂન્યવાદીઓના અર્થ કરતાં નૂકો છે. મોક્ષની સાધના સામૂહિક સાધના બને અને જગતમાં બધી જીવજુષ્ટિનો મોક્ષ સધાવો જોઈએ, એ સૂત્ર પણ બૌદ્ધધર્મનું વર્ણ છે.

મુચ્યમાનેષુ સત્ત્વેષુ યે તે પ્રમોદ્યસાગરાઃ ।
તૈરેવ નનુ પર્યાપ્તમ્ મોક્ષેણાઽરસિકેન કિમ્ ।

આપણી મદદથી, બલિદાનથી, પ્રાર્થનાથી સત્ત્વો યુક્ત થવા માંડ્યા છે એ જાણીને આપણા હૈયામાં અત્યાર્થના મોજા ઊંછળે, એની સાથે વ્યક્તિગત મોક્ષ આપણે માટે કેવળ રસશૂન્ય જ કોય છે. આવી સાધનાથી મોક્ષ કે નિર્વાણ પામી શકાય છે. શૂન્ય સંલક્ષનો અર્થ સાલ નિર્વાણપદ મહીં અભિપ્રેત છે. વેદાંતીઓનો નિર્મુલ પ્રશ્ન આ શૂન્યવાદીઓને ઉપાસ્ય નથી. બુદ્ધ ભગવાનના મૃત્યુ પછી ભારતમાં વેદધર્મનું લોપન થવા માંડ્યું તે મેયાં લોકોની પ્રધ્યા નિર્મૂળ થવા લાગી. હતાંય મનુ ને વાલ્મીકીની સ્મૃતિઓ, સૂર્વાદિ પાંચ સિદ્ધાંતો ક્રમ, ચરક ને સુશ્રુતની ચંચિતાઓ, ન્યાયાદિ ૭ ધર્મ-સૂત્ર, પ્રસિદ્ધ પુરાણ, રામાયણ ને મહાભારત, નાટ્યશાસ્ત્ર, પંતજલિનું મહાભાષ્ય — આ બધું ભારતમાં પ્રકટનું રહ્યું છે. ઇ.સ.ના બે વી મહી હજાર વરસનું આ પરિણામ છે. હિન્દુધર્મની સુધારણા બૌદ્ધ ધર્મે જાણે કે કરી છે એમ આપણને હવે લાગે છે. કારણકે હીનવાન ને મહાયાન શાખાઓમાં બૌદ્ધ ધર્મ વિભાજિત થતાં ધીમે ધીમે લુપ્ત પણ થયો —

-એમ કહેવું એના કરતાં કૌધ્યધર્મે જાણે હિન્દુધર્મમાં નવસંસ્કરણ પામીને નૂતન અવતાર ધાર્યો એમ કહેવું વધુ યુક્ત થશે. કૌધ્ય ને જૈન ધર્મથી હિન્દુ ધર્મ વધુ વિચાળ અને વિશુદ્ધતર ને વિકાસશીલ બન્યો એવું વિનોબાજી પણ માને છે એ પણ આ રીતે જ, આ સંદર્ભમાં જ. એટલું જ નહિ સારતીય તત્ત્વદર્શનને સમૃદ્ધ કરનારા અખંડોષ, ભદ્રબાહુ, કુમારિલ, શંકર, દિગ્નાથ, નાગાર્જુન એવા દર્શનિકો આ સૈકાઓ દરમ્યાન થયા.

સાતમી શતાબ્દી પછી હીનયાન ને મહાયાન ધર્મનો રાજ્યાશ્રય લગભગ લુપ્ત થયો હતો. એ કાળ દરમ્યાન પ્રજામાં - હિન્દુધર્મની સુખ ચેતના જાગૃત બની. શંકર, કુમારિલ ને ઉદ્દયન આદિ વેદાંતિક અને મીમાંસિક આચાર્યો હિન્દુધર્મનું પુનરુદ્ધ્યાન કરી રહ્યા હતા. પરિણામે લોકાગ્રથી થતા હીનયાન ને મહાયાન સાધુઓએ મંત્ર-તંત્રનો સાધના-પ્રકાર અપનાવ્યો. શૈવપંથીઓ ને મહાયાનમાંથી જુદા પડેલા સાધુઓ મંત્ર, તંત્ર, જપ સાધનામાંથી લગભગ સમાનરૂપ બન્યા. આમ મહાયાન સામાની યતિમ પરિણતિ અસિયારાદિમાં જ પરિણમી. મહાયાન લુપ્ત થતાં જનયાન ને સહજયાન એ બે કાટાંઓ ઉદ્ભવ્યા. મારણ, મોહન, બશીકરણ અને ઉચ્ચાટન વિભાગોથી અને નાના પ્રકારના રહસ્યપૂર્ણ તાંત્રિક અનુષ્ઠાનો વડે જનસમુદાય આ બે પંથોથી આકર્ષાતો રહ્યો. ખાસ કરીને ભારતના અન્ય સ્થળો કરતાં બંગાળ અને મગધ તથા ઉડિયામાં આ પંથોના વિહારો ૭ થી ૧૨મી સદી સુધી વિશેષ પ્રમાણમાં હતા.

૬મી કે ૧૦મી શતાબ્દીમાં નેપાળના વિસ્તારોમાં શૈવ અને કૌધ્ય સાધનાઓના સંમીશ્રણથી નાથ-પંથી યોગીઓનો એક સમુદાય ઉદ્ભવ્યો. નેપાળમાં "આદિ બુદ્ધ"ની પૂજા પ્રચલિત બની

-જેના પાયામાં પણ નાયપંચી ભાવના માની શકાય. નાયપંચીઓના વવનાયમાં આદિનાયની જે કલ્પના છે તે "આદિબુદ્ધ"ની ભાવનાને મનુરૂપ છે. લોકોની રચેરમમાં જે અજ્ઞાન છે, જેને ધર્મતત્ત્વના વ્યક્તિ નવું રૂપ આપી નિરંજન નિરાકારની આરાધના સ્થાપના નાયસંપ્રદાય મધ્યો છે. પરમની પ્રાપ્તિમાં નાયસંપ્રદાય નિર્ગુણભક્તિનું આરાધન ક્ષેત્ર ગણે છે. યોગની ચરમ કોટિનું દર્શન નાયચોખીઓ કરવા મધ્યા છે. એ માટેની પરિભાષા ઈંગલા, પિંગલા, સુષુમ્ણા, કુંડલિની જેવા શબ્દોમાં મળે છે. "શૂન્યચિખર" જેવા પ્રતિક્ષો પણ નાયવાણીમાં પ્રયોજાય છે. સન^{૨૧૦૮} પદ નાયપંચી કે "જાની" નાયપંચી પણ મધ્યકાલીન ભારતીય સાહિત્યમાં જાણીતો છે. ભક્તિપદો માની સાક્ષી પૂરે છે.

શેવ, શાકત કે સ્માર્ત સિધ્ધાંતોની છાયા નાયપંચમાં છે. મહામાયના યાત્રિકો તરીકે અધોર સાધનાનું તપ કરનારા આ નાયપંચીઓ મંત્ર તંત્ર જાદુ, ધ્યાન, ધારણામાં માને છે. -
"સધર્મ-પુરિક" આદિ પ્રાચીન મહાવાની ગ્રંથોમાં આના ઉલ્લેખ મળે છે.

નાયવાણીમાં મહાવાન સંપ્રદાયની તીથેની વિશેષતા ઉલ્લેખનીય છે.

૧. પ્રાણી માત્ર પર વિશ્વનાથ રાખજો, જીવજાતના કલ્યાણ માટે પ્રયત્નો કરવા, કબ્દ ભોગબીને પણ અન્યનું શ્રેય સાધવું.
૨. "હરિકો ભો સો હરિકો હોઈ" જેમ માનવું ને સત્કર્મોથી નિવર્ણ પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન કરવો.
૩. જ્યતને શૂન્યસાર, નરનર માનવું.
૪. કર્મકાંડની તદ્વિક્તતાનો સ્વીકાર કરવો.

૫. સંસ્કૃત દર્શનશાસ્ત્રોના ૩-પોર્ટ ઋધ્યા રાખવી.

૬. નમિતાસ બુદ્ધમાં માસ્તિક બની મૂર્તિ કરતાં નિર્મુક્તી મારાધના કરવી. પરમ નિર્વાણની પ્રાપ્તિ માટે મહોનિષ પ્રવલ્નશીલ રહેવું.

૭. બૌદ્ધધર્મોના લોકોત્તરત્વમાં વિશ્વાસ રાખવો.
જન્મતારનાદમાં માનવું.

આ બધું હિંદુ ધર્મમાં પણ એક વા બીજે સ્વરૂપે સમીક્ષિત થયું છે. નામ-જપનો મહિમા મહાયાનનું ગર્વણ છે. સકિતનાદનાં મૂળ પણ આ સંપ્રદાયની ભાવના પર નિર્ભર છે. ૮૪ સિદ્ધોની પરપરા જે નામ સંપ્રદાયનો જ એક નિઃસંલોચન મત છે. ધર્મતત્ત્વ લોકાસિદ્ધિ મતાં આ સંપ્રદાયનું અનુભૂતદર્શન પદસ્વરૂપમાં પ્રકટ થવા મળ્યું.

માર્ગોપયમ નામ દો શાકત સંપ્રદાયનો જ લૌકિક પ્રકાર છે, જે મલો અટપટો તથા ગહન છે. સકિતપૂજા, અચુરચુગ નેટલી પુરાણી છે, પણ એનાં સ્વરૂપો ભારતનાં લગભગ ^{૧૩૦૦} ધર્મોને કપરે છે. શાકત સંપ્રદાયનું વિપુલ સાહિત્ય વેદની અનુસંહિતામાં, પ્રાહ્લોમાં, મારક્યકોમાં, ઉપનિષદોમાં, તંત્રોમાં અને પુરાણોમાં પડ્યું છે. ^૭

૭. જુઓ નયમલ્લ પરમાર "આપણી લોકર્થકૃતિ" પૃ: ૧૯૮.

દી. બા. રમદાસકર દેવસકર મહેતાના "શાકત સંપ્રદાય"માં શાકતસાધનાના ત્રણ પ્રકાર ક્ષાત્ત્યા છે : ૧. પશુ અધિકારી ૨. હીર અધિકારી ૩. દિવ્ય અધિકારી. પશુ અધિકારી મદે, માંસ, મત્સ્ય, મુકા અને મેયુન જેવા "પંચમકાર"નું સેવન કરી શકતા. હીર ને દિવ્ય અધિકાર માટેની સાધના કષ્ટસાધ્ય છે. અજ્ઞાની અધિકારીઓ શાકત સાધનામાં ભળ્યા ત્યારે એમણે પશુ અધિકારને જ શ્રેય ગણ્યો ને પરિણામે દુરાચારીઓ બન્યા. સ્ત્રીનું માનદ-સ્વરૂપ આ દુરાચારીઓ બુદ્ધિ ને વાસના-તૃપ્તિનું જ એક જ સ્ત્રી બની. માતૃસ્વરૂપા માનદમયી સ્ત્રીનું શક્તિસ્વરૂપ પશુઅધિકારીઓને લોભ્ય બન્યું એ એક પરમ કડુણતા બની.

આ શાકતપંથીઓની હાયા માર્ગો ઉપર પડી છે પણ એમાં હીરત્વ ને દેવત્વ જલવાઈ રહ્યું છે, એય માર્ગપંથમાં ભગનો પરથી જણાય છે.

"મઠ ઢેલડી યોજાર, બીમરાની તરિયા પાણી સ્થાયર્વિ હેઠ.

બીજ દિન ધાબરવાર, રાબત રણસીને પરમોદીઓ હેઠ."

— કોટવાળ બીમરો.

આ શાકતપંથના જે મહાપંથ, માર્ગપંથ, નિજાર ધર્મ સગેરે નામે જોળણાય છે, તેના લોકિક સ્વરૂપ એવા માર્ગપંથમાં પણ ધણા સાધકો થઈ ગયા છે. ભગનવાણી એ જ એમનો વેદ છે, ને પરપરા એ જ એમનું શાસ્ત્ર છે. આ માર્ગપંથ એક કાળે ચોરાબૂમમાં અતિ લ્હાપક હતો. મધ્યયુગમાં અને એના અંત સાગે થયેલા વિવિધ સંપ્રદાયના વાણસતો ઉપર પણ એની અવર હતી, જે એમનાં ભગનોમાં

-જણાય છે. જાને પણ આ પથના અવશેષ રૂપ નાના ફિરકા નજરે પડે છે, જો કે એનું મૂળ સ્વરૂપ તો લુપ્ત થયું છે.

માર્ગપથમાં બીજનો મહિમા અનન્ય છે:

"બાર બીજના ઘણીને સમરૂ, નકલક નેજા ધારી રે"

૨

૨

૨

"બીજ રે ધરમનો મહિમા છે મોટો, મુખે કલો નવ જાય"

૨

૨

૨

"બીજ રે બધૂકડી ને પ્રેમના પલ્લીતા,

અમને જ્ઞાન મલોલી લાગી રે"

૨

૨

૨

"બીજ રે યાવરનો દિન ભલે, કાંઈક સુકૃત કરીએ."

૨

૨

૨

"બીજ રે યાવરનો જામેયો રચાવ્યો,

ત્યારે તેડાવો રૂપાંદે રાણી રે"

અષાઠી સુદ બીજ અને મહાસુદ બીજ એ બન્ને તો માર્ગઓ માટે પવિત્ર છે. સનિવારને પ્રકાશનો પહેલો દિવસ ગણવો એવી માન્યતા માર્ગઓની છે એટલે સનિવારની ગણના જાદુ પ્રકાશ દિનની ગણીને એનો મહિમા વધાવવામાં આવ્યો છે. બીજ એ પ્રકાશનો પહેલો - દિવસ ગણાતો હોવાથી મહિમાવંત ગણાય છે. એ જ રીતે એનો જાકાર મુલતિ એવો હોવાથી પણ પવિત્ર મનાયેલ કહેવાય છે. શાકતપથમાં વિમર્શિતિતનું પરિબિન્દુ ને યત્ર છે તેની ત્રિકોણ વચ્ચે સૂચ્ય હોય છે. ત્રિકોણ ઉપરના ભાગને આરબિન્દુ કહે છે, બીજા ખૂણાને તાદ કહે છે, ત્યારે ત્રીજા છેડાને બીજ કહેવામાં આવે છે.

-સજ્જા જેવી છે કે અપરબિંદુ મેલે ચેતનમય, નાદ છે તે જડાજડ છે, અને બીજ છે તે જડ છે. આ પ્રણેય તત્ત્વો એકમેકમાં વ્યુથાયેલાં છે. આ પ્રણ રેખા વડે જે ત્રિકોણ થાય છે તેને ત્રિજિહ્વા ત્રિપુર-બીજ કહે છે. ફરેકમાં ગુફી ગુફી અનુક્રમે ઉન્નત બ્લાવતી શક્તિઓનું મારોપણ કરવામાં આવે છે. આ શક્તિ-બીજમાંથી અનેક મંત્રો નીકળ્યા છે. ત્રિજિહ્વા તેને દશમહાવિદ્યા કહે છે.

મધ્યકાલીન મુજરાલી સાહિત્યના "રાસયુગ"માં બીર પ્રધાન રાસાઓ, શૃંગારપ્રધાન કામુઓ, પ્રલ્લપો જેવાં સ્વરૂપો મહત્ત્વનાં છે. જે પછીના કાળમાં પદ, કીર્તન, મારતી, પ્રભાતિયા, કાકી, ગવળવાણી, સાખી જેવાં પદસ્વરૂપો ભજનના સ્વરૂપના જ સિન્ન સિન્ન ઉન્મેષો છે. અપરજ્ઞાના વિકાસકાળે જે સાહિત્યરચનાઓ થઈ એમાં રાજપ્રશસ્તિ, શૃંગારી કાવ્યો, ધાર્મિક નીતિવિષયક કથાઓ તે જેવી રચનાઓ અને લૌકિક કથાનકો સંવિશેષ છે. આમાં પદના સ્વરૂપનો ઉદ્ભવ નથી. જે ઉત્તરકાલમાં આવે છે. એમાં નિર્મુલ મતવાદી ચંતોની શાસ્ત્રમાં અબધ્ય, પણ વેદિક વિચારધારા, ગવળવાણી, ચાબખા, છાપા મહત્ત્વના મણાય. સહજ-સૂચની સાધના, ચોમ-પદ્યતિ અને લેખિત વિષેની પદ-રચનાઓ મધ્યકાલીન પ્રવાહમાં પહોં મળે છે. જ્યેષ્ઠમત ઉત્તરપ્રદેશમાંથી ધીમે ધીમે ભારતવ્યાપી બને છે. રામાનુજ, રામાનંદ, ચૈતન્ય, વલ્લભાચાર્ય જેવા મહાન દાર્શનિકો કોઈ પ્રાંતના ન રહેતાં ભારતભરના બની રહ્યા. આ ચંતોને ભારતની ફિલસૂફીને પોતપોતાનું અભિનવદર્શન આપ્યું. રામ ને કૃષ્ણસંહિતા, નિર્મુલ ને સગુણ સંહિતા જે સંહિતાયુગની ધારાઓનાં મુખ્ય સ્રોતો છે. મુસલમાન રાજ્ય ને ઇસ્લામધર્મની સૂફીવાણી પણ મધ્યકાલીન ધારામાં નવો પ્રવાહ -

-લેખકે છે. મધ્યકાલીન પદોમાં જાતિ-પાતિના લેદો સામે ઉગ્ર પ્રહાર થયો છે, વિશેષ તો એની અબળવાણીમાં ગુજરાતનો ભક્તસમુદાય પણ ઉચિ-નીચના લેદો સામે પ્રહાર કરવાનું ચૂક્યો નથી. નરસિંહ, મઈડણ, અખો, ધીરો, ભોજો ને સહજાનંદ સ્વામી જેવા ભક્તોનાં કવન એની સાક્ષી પૂરે છે. ડો. હજારીપ્રસાદ જેવા વિદ્વાનો માને છે કે નિર્ગુણી સંતોની જાતિ-પાતિવિરોધી પ્રવૃત્તિ અને એમના અવતારવાદ અને મૂર્તિપૂજાના વિરોધમાં "મુસલમાની જોશ" છે એ એક વિચારવા જેવું દૃષ્ટિબિન્દુ છે.

ભારતીય તત્ત્વચિંતન નિઃકર્ષરૂપે નિર્ગુણમતવાદ રહ્યો છે. એ મતની ઉગ્ર વિચારધારા, એની સમસ્ત દૃષ્ટિ, એની સાધના, એની વાણી એ સર્વ ઉપર પ્રાચીન વેદધર્મની સામે સામે જોધ્ય ને જૈનધર્મ, અને હિનયોગ ને મહાયોગમાર્ગી વજ્રયાન ને સહજયાનમાંથી ઉદ્ભૂત નાથપરંપરાની ઠાપા છે, એના ઉપર સમાનુજયી માંડીને વલ્લભાચાર્ય સુધીના આચાર્યોના દર્શનનો પણ સંસ્પર્શ છે. ધર્મ-જડતાના વિરોધનાં મૂળ તો છેક રામાયણ-મહાભારત સુધી લંબાય. વૈદિક કર્મકાંડનો સૌમ્ય વિરોધ જનક અને યાજ્ઞવલ્કયે કરેલો, તો ઉગ્ર વિરોધ બુદ્ધ અને મહાવીરે કરેલો, એ હકીકત છે.

કબીરના વખતમાં ભારતમાં યોગીઓના સંઘો હતા. મેવાણીએ આવા બાવાઓનું મુસલમાનો સામેનું એક ભીષણ યુદ્ધ "સમરાંચણ" નામની નવલકથામાં વર્ણવ્યું છે. અવધ, કાશી, મગધ અને બંગાળમાં આવા યોગીઓનાં જુથો હતા. બંગાળના બાઉલ પણ આ પરંપરાના જ છે. આ લોકો ગૃહસ્થો હતા. સાધુ તરીકે એ રહેતા ને વિશ્વાનૃત્તિપર નિર્વાહ ચલાવતા. પ્રાણધર્મમાં એમનું કોઈ સ્થાન -

-નહતું. મુસલમાનોની ધર્મવટાજ પ્રવૃત્તિને પરિણામે સંયોજાનુસાર એ યોગીજાતિ મુસલમાન બની ગઈ. પરંતુ મુસલમાન બનવા છતાં એમની સાધના ચાલુ રહી. બંગાળમાં એમના ધર્મગ્રંથો પ્રાપ્ત થાય છે. તામરના કેટલાકમાં જૈનની ચાત્મચેતના સાક્ષાત્કાર થતાં એમનું મુસલમાનત્વ નામનું જ બની રહ્યું. કબીર, દાદુ, જામસી જેવા સંતો ને કવિઓ આ યોગી જાતિએ જાણ્યા છે. બંગાળમાં ઈ. સ. ૧૬૨૧ની વસ્તીગણતરી મુજબ આ યોગીઓની સંખ્યા ૩૬૫૬૧૦ હતી, જે સૂચવે છે કે યોગી એ એક મહાનાપાત્ર સંખ્યાવાળી જાતી હતી. એ વણકરનું કામ કરી મુજરાન ચલાવતી હતી.

મધ્યકાલીન નિર્મુલમતવાદનું મુખ્ય અવલંબન સિદ્ધો ને નાયપયીઓની વાણી પર નિર્ભર છે. એ વાણી અનુસાર જ યોગીઓની જીવન યર્થાં હતી. ભારતનું મધ્યકાલીન પદ સાહિત્ય સિદ્ધો ને નાયની બાનીથી વિકસ્યું છે. સાવ, સાખા, ગીત, પારિભાષિક દર્શન-સર્વમાં એની ઊંચા સંતવાણી પર છે. આ પ્રજાસિકામાં ગુરુસંકિતનો પણ સમાવેશ થતો રહ્યો છે. નાય-સિદ્ધો તો ગુરુ-મહિમાના પરમ પૂજક છે. ગુરુપૂજ એ પ્રભુપૂજ કરતાં પણ વધારે મહાન ગણવામાં નાયપય, માર્ગપય જોરવા માને છે. કબીર પણ ગુરુ-ગોવિંદને સમાન ગણે છે, ને પૂજા તો પ્રભુ સાક્ષાત્ સામે જ પ્રકટ હોય તો પણ ગુરુની જ પ્રથમ કરું એમ કહે છે. ગુરુ વિના પ્રભુદર્શન શક્ય જ ન બની શકે. પ્રભુસંકિતના પ્રેરક ગુરુ ભજનસાહિત્યમાં અનેક સાખી-સાક્ષી-ના વિષય બને છે. ગુરુમહિમા, ગુરુસંકિતનું ભજનસાહિત્યમાં મનોહર સ્થાન છે.

સાખી

ભજનસાહિત્યમાં સાખીતી રચનાઓ અનેક છે. કબીરના -

સર્જનમાં પણ આવી અનેક સાખીઓની રચના થયેલા ને ગુણવત્તાની દૃષ્ટિએ નોંધપાત્ર છે.

સંસ્કૃતના "સાક્ષિન્" પરથી સાખી શબ્દ રૂઢ થયાનું અનુમાન કરવામાં આવ્યું છે. જેણે વસ્તુ અથવા ઘટનાને પોતાની આંખે દેખી છે, તે સાક્ષી. એનાથી જ પરમતત્ત્વનું અધ્યયન શક્ય છે. આ કારણે "સાખી" શબ્દ એવા પુરુષને ઉદ્દેશ્યે છે જેણે વસ્તુ નિરખી છે તે સર્જક દાર્શનિક ઘટનાનો પ્રતીતિજનક નિર્ણય આપ્યો છે. એ નિર્ણયને પ્રમાણ માનવામાં આવે છે. અને એવી પદ્ધતિઓને સાખી કહેવામાં આવે છે. ભક્ત પોતાની અનુભૂતિના પ્રમાણ માટે સાક્ષી તરીકે અન્ય મહત્તર વિભૂતિની અનુભૂતિનું સ્મરણ કરે છે, અને એવા પુરુષોનું નામસ્મરણ કરે છે.

સાખીના સ્વરૂપ તરીકેનો ઉદ્ગમ કબીર પહેલાના બૌદ્ધ સિદ્ધોના સમયથી થયેલો ગણી શકાય. ગોરખનાથ અને નામદેવના સમયથી સાખીનું પ્રચલન વધ્યું. આનું નિદર્શન "એકાદશી સાખી" જેવા પદ્યસંગ્રહમાં મળે છે. ઉપરાંત "નામદેવજી સાખી" જેવા ગ્રંથ પણ ઉપલબ્ધ છે.

સાખી સૂત્રાત્મક, અસંદિગ્ધ ને સારવતી હોય છે.

"હિન્દુ તુરક પ્રમાણ રમેની સબદી સાખી,

પરછપાત નહિ વચન, સબદીકે હિતકી ભાષા" ૮

ભજનની શરૂઆત ગણેશસ્તુતિ ને સાખીથી કરવામાં આવે છે. ૯
ક્યારેક ગણેશ સ્તુતિ સાખીરૂપે પણ હોય છે.

૮. નાભાદાસ "ભક્તમાલ" પૃ. ૧૪૨.

નવલ કિશોર પ્રેસ લખનૌ - પ્રકાશન.

૯ કુટ નોટ પાના ૬૬ ઉપર.

પાના ૬૮ ઉપરની ૬ ની કૂટનોટ.

૬. ગણપતિનું મુરુ સ્વરૂપ સજનિકો કલ્પે છે. આત્મા ને પરમાત્માનો
અભેદ સાધના બિન્ધકારી ગણપતિ જ ઉપયોગી બને એથી જ
એમની પ્રાર્થના સજનસ્વરૂપે કરવામાં આવતી હોય છે. કળીરૂપથીઓ
દાદુપથીઓ ને રામદેવીરના પથીઓ ગણપતિને મુણપતિ પણ કહે
છે. આ વિષે શ્રી જયમલ્લ પરમારનું કથન જુઓ:

"આપણાં સજનોમાં સૌથી પ્રથમ ગવાતી આ સાખીઓ અને
ગણપતિનાં સજનોને સંમીતની રીતે પણ બેઠાં લેવાં ધટે છે. શાસ્ત્રીય
સંમીતોની રીતના જલ્લામાં જે ગીત ગાવામાં આવે છે તે મોટે
ભાગે ગણપતિને જ ઉદ્દેશીને ગવાયેલું હોય છે. "કલ્યાણ" રાગ
મેટલે કે કલ્યાણકારી રાગ, શાંતિનો રાગ, દિવસભરના શ્રમને
છાંબેથી ઉતારીને રાત્રિની શાંતિમાં લઈ જનારો મધુર રાગ.

એવા કલ્યાણકારી રાગના અધિષ્ઠાતા તરીકે શાસ્ત્રીય

સંમીતકારોએ કલ્યાણકર કેવ ગણપતિને કલ્પ્યા છે".

આપણી લોક સંસ્કૃતિ - પૃ. ૧૩૬ આવૃત્તિ ૧ ઇ. સ. ૧૯૫૭

પ્રકાશક ભારતીય સાહિત્ય સંઘ - અમદાવાદ.

"રાજ-દરબારમાં હું બોલાતાં પહેલાં ચારણ જેમ ખોજારો ખાઈ
મળું તૈયાર કરે છે તેમ સજનિકો સાખી અને છાંબા રાગનું ગણપતિનું
સજન ગાઈ મળું ખજારી તૈયાર કરી લે છે". પૃ. ૧૩૮ જ. પરમાર.

ગોરી તારા પુત્રને સમરે મધુરા મોર
દિવસના સમરે વાણિયા, રાત્રે સમરે ચોર.

૦૦ ૦૦

દુહાળો દુઃખ ભંજણો, સદાય બાળે વેશ
સમયો લખ લાભ દીયે, ગવરી પુત્ર ગણેશ.

પૂર્વે મતોનું સમર્થન ને મુક્તકોમર્દ કરવામાં આવ્યું છે તે
મુક્તકનું સ્વરૂપ સાખીનું હોય છે. સકત પૂર્વાચાર્યોની જ્ઞાનાનુભૂતિનો
અનુભવ કરે છે ત્યારે તે સહજ ઊર્મિસભર પદસ્વરૂપમાં અભિવ્યક્ત કરે
છે તેને સાખી કહે છે. સાખીની વાણી નિરંડબર છે, એમાં સર્વકાલીન
જ્ઞાનનો સ્વીકાર છે. સકતહૃદયના ચંતસ્તરમાંથી ઉદ્ભવેલી એ બાની
છે. અમૂર્ત યોગાનુભવ સાખીમાં પ્રતીકોપી મૂર્ત થાય છે.

"હસા પ્રીત કાયકી, વિપત પડે ઉઠ જય,
સાચી પ્રીત સેવાજ કી, જળ ભેળી સુકાય".

૦૦ ૦૦

"મધમાખી ભેરું કરે, નહીં જરમે નહીં ખાય,
ઝેલમે પારાધી મારમે, હાથ ધસતો જય".

૦૦ ૦૦

"ગુરુ ગોવિંદ દોનું ખડે, કીસકો લાગું પાય,
બાહારી ગુરુ દેવકી, ગોવિંદ દિયા બ્લાય".

૦૦ ૦૦

"સાંજ પડે દિન સાથમે, ચકલી દીના રોય,
ચલ ચકલા બહાં બહાં, જહાં રેન દિવસ હોય".

૦૦ ૦૦

"એક શબ્દ ગુરુદેવકા, તાકા મનત વિચાર,

યાકે મુનિજન પડિતા, નેદ ન પામે પાર".

આમ સાખીમાં સત્યાન્વેષણ એ કેન્દ્ર બસતું છે. એમાં તર્કબલ નથી. સહજ સત્યનું સરળ કથન એ સાખીને અભિપ્રેત છે. કૃદ્યની સમ્યાઈ એ જ સાખીની ઉત્તમ અભિવ્યક્તિમાં પ્રેરકબળ બની રહે છે. ક્યારેક સાખીનો સર્જક અનુકરણ કરતો લાગે, પરંતુ આરત તો દરેક ભક્તની ઉલ્કટ હોવાની જ, એટલે અનુભૂતિની સર્વકાલીનતા સાખીમાં પ્રકટે એ સ્વાભાવિક છે. સાખી એ પૂર્વ ભક્તક વિષેનું ભાવાનુકરણ નથી, પણ સ્વકૃદ્યાનુભવની મસ્તીનો રણકો છે. સાધકની સાધનાનું પૂર્વસૂરિઓની સમાનભૂમિકાનું સાક્ષિત્વ એટલે જ સાખી. મધ્યકાલીન પરંપરામાં અનુભવોની રટણની એક અવિચ્છિન્ન પરંપરા ચાલતી લાગે છે. એનું કારણ પણ આ હોતું એઈએ. ભક્તકૃદ્ય ને ભક્તિભાવ એ તો સુમેયુએ એક જ રહ્યા છે. માત્ર ભક્તકૃદ્યની વિશિષ્ટ અનુભૂતિની અભિવ્યક્તિ જ વિશિષ્ટ પદાવલિ પ્રકટાવતી હોય છે. એટલી ઊર્ધ્વની ઉલ્કટતા ને ઇશ્વરદર્શનની આરત એટલી તીક્ર, એટલી અભિવ્યક્તિ અપૂર્વ કાવ્યમયી બનવાની. કવિની ભાવાનુભૂતિ એ જ એનું સર્વસ્વ છે, અને એની ઉત્તમતા અને સામર્થ્યમાં ઉત્તમ કવિતાનાં બીજ છે. ભક્તની બાની આવી ક્ષણેમાં ઉત્તમોત્તમ કવિની અશસ્ત્રની ભારતી બની રહે છે.

મધ્યકાલીન પદોની વાણીનો પરંપરાગત રણકો છે. એમાં પરંપરાની સંચિત ભાવસમૃદ્ધિ છે. એમાં પરંપરાના અનેક ભાવપ્રતીકોની સંપત્તિ છે. "સહજ્યુન્ય" "વટગક" "ઇકા" "પગલા" આદિ યોગની પરિભાષાના શબ્દોનું ગહન ગાંધારી જેમ એમાં છે તેમ સાગર, સરિતા, મેનડપોપટ, ચકલી, ચિંહ, મૂંગ, બાદ, ફૂલ-ફળ, ગ્રહ-નક્ષત્રો-જેવાં અતિક તત્ત્વોની રચીનતા પણ એ સૃષ્ટિમાં છે. ભક્તને આ પ્રતીકો અનુભૂતિની પર્વાઈ અભિવ્યક્તિ કરી આપે છે. કોઈવાર રામાયણ-

-મહાસારત્ર. પુરાણો અને વેદ-ઉપનિષદની તાત્પર્યવિકાસોના પાત્રો પણ ભજનની સૃષ્ટિ પ્રતીકોરૂપે ગ્રહણ કરે છે. આ રીતે ભજનો પ્રજાની તાત્કાલિક પરપરા, શ્રેયઃસાધના, અને સંસ્કૃતિને સાચવે છે. હજારો વર્ષની તાપણી તાત્કાલિક સંપત્તિ ભજનસ્વરૂપમાં આ રીતે રક્ષિત છે. જેની જોગ અને મૂલ્યાંકન તાપણું મનિવ્રત કર્તવ્ય કરે છે.